

تحلیل منطق استدلال

شرح منطق اشارات ابن سینا
(نسخ هفتم تا دهم)

دکتر مهلی عظیمی

استادیار دانشگاه تهران

مجمع عالی حکمت اسلامی

۱۳	سخن ناشر
۱۵	مقدمه

نهج هفتم: تحلیل صوری استدلال

۲۳	فصل یکم: اصناف سه گانه استدلال
۲۶	۲۰۲ ترکیب اول و ترکیب دوم
۲۶	۲۰۲-۱ یادداشت تکمیلی
۳۳	۲۰۳ تقسیم استدلال به قیاس، استقرا، و تمثیل
۳۸	۲۰۳-۱ یادداشت تاریخی - انتقادی
۴۴	۲۰۳-۲ یادداشت تاریخی - تکمیلی
۴۶	۲۰۳-۳ یادداشت تکمیلی
۴۷	۲۰۴ استقرا
۴۹	۲۰۴-۱ یادداشت توضیحی
۵۱	۲۰۴-۲ یادداشت تکمیلی

- ۵۴ ۲۰۵ تمثیل
- ۶۱ ۲۰۵-۱ یادداشت تکمیلی
- ۶۱ ۲۰۵-۲ یادداشت انتقادی
- ۶۲ ۲۰۶ قیاس
- ۶۳ ۲۰۶-۱ قیاس زبانی، قیاس ذهنی
- ۶۴ ۲۰۶-۱-۱ یادداشت تکمیلی
- ۶۷ ۲۰۶-۲ قیاس تک مقدمه‌ای وجود ندارد
- ۷۰ ۲۰۶-۳ صدق مقدمات مفروض است، نه مسلم
- ۷۰ ۲۰۶-۳-۱ یادداشت تکمیلی
- ۷۱ ۲۰۶-۴ لزوم نتیجه از مقدمات: لزوم صدق یا کذب، لزوم بدیهی یا غیربدیهی؟
- ۷۳ ۲۰۶-۵ قید «لذاته»
- ۷۴ ۲۰۶-۶ قید «تعیّن نتیجه»
- ۷۴ ۲۰۶-۷ قید «ضرورت لزوم»
- ۷۵ ۲۰۶-۸ «ضرورت لزوم» و «لزوم ضرورت»
- ۷۸ ۲۰۷ اصطلاح‌شناسی نظریه قیاس

فصل دوم: اقسام قیاس

- ۸۲ ۲۰۸ تقسیم قیاس به اقترانی و استثنایی
- ۸۴ ۲۰۹ اقسام قیاس اقترانی
- ۸۵ ۲۱۰ پیشینه تقسیم قیاس
- ۸۵ ۲۱۰-۱ یادداشت تاریخی

فصل سوم: اصطلاح‌شناسی قیاس اقترانی

- ۱۰۶ ۲۱۱ اوسط
- ۱۱۶ ۲۱۱-۱ یادداشت انتقادی
- ۱۱۹ ۲۱۲ اصغر و اکبر
- ۱۱۹ ۲۱۲-۱ یادداشت توضیحی

۲۱۲-۲) یادداشت تاریخی ۱۲۱

۲۱۳) صغرا و کبرا ۱۲۶

۲۱۳-۱) یادداشت تکمیلی ۱۲۷

۲۱۴) شکل، اقترا، قیاس ۱۲۸

فصل چهارم: شکل‌های قیاس اقترائی حملی ۱۳۱

۲۱۵) سه شکل یا چهار شکل؟ ۱۳۲

۲۱۵-۱) یادداشت تاریخی ۱۳۸

۲۱۶) ایجاب و کلیت دست‌کم یکی از مقدمه‌ها ۱۵۰

۲۱۶-۱) یادداشت تکمیلی ۱۵۳

فصل پنجم: شکل اول ۱۵۷

۲۱۷) شروط انتاج در شکل اول ۱۶۰

۲۱۸) ضروب منتج بدیهی در شکل اول ۱۶۵

۲۱۹) ضروب منتج غیربدیهی در شکل اول ۱۶۸

۲۲۰) آمیزه اول: صغرای ممکن خاص، با کبرای ممکن خاص ۱۶۹

۲۲۰-۱) یادداشت تطبیقی ۱۷۲

۲۲۰-۲) یادداشت انتقادی ۱۷۴

۲۲۱) آمیزه دوم: صغرای ممکن خاص، با کبرای مطلق خاص ۱۷۶

۲۲۱-۱) یادداشت تکمیلی ۱۸۲

۲۲۱-۲) یادداشت تطبیقی ۱۸۲

۲۲۲) آمیزه سوم: صغرای ممکن خاص، با کبرای ضروری ۱۸۴

۲۲۳) جواز سالب‌بودن صغرا در شکل اول ۱۹۳

۲۲۳-۱) یادداشت انتقادی ۱۹۵

۲۲۴) تبعیت نتیجه از مقدمه ضعیف‌تر، تنها در کمیت ۱۹۵

۲۲۵) عدم انتاج صغرای ضروری با کبرای عرفی وجودی ۱۹۹

۲۲۶) انتاج صغرای ضروری با کبرای مطلق عرفی ۲۰۳

فصل ششم: شکل دوم ۲۰۷

۲۲۷) شروط ارسطویی انتاج در شکل دوم، و نابسندگی آنها از نظر ابن سینا ۲۱۲

۲۲۸) دلیل ابن سینا بر نابسندگی شروط ارسطویی انتاج در شکل دوم ۲۱۵

۲۲۸-۱) یادداشت تکمیلی ۲۱۹

۲۲۹) نقد دلیل ارسطو بر درستی قیاس‌های مطلق در شکل دوم ۲۲۱

۲۳۰) ابن سینا و شروط لازم و کافی انتاج در شکل دوم ۲۲۳

۲۳۱) تبعیت جهت نتیجه از مقدمه سالب، در اغلب موارد ۲۲۴

۲۳۲) ضروب منتج شکل دوم: ضرب اول ۲۲۵

۲۳۳) ضرب دوم ۲۲۶

۲۳۴) ضرب سوم ۲۲۸

۲۳۵) ضرب چهارم ۲۲۸

۲۳۵-۱) یادداشت تکمیلی ۲۳۱

۲۳۶) آمیزه ممکن با مطلق عکس‌ناپذیر در شکل دوم ۲۳۳

۲۳۷) آمیزه ممکن با مطلق عکس‌پذیر در شکل دوم ۲۳۴

۲۳۷-۱) یادداشت انتقادی ۲۵۶

۲۳۸) آمیزه ضروری با ناضروری در شکل دوم ۲۵۶

فصل هفتم: شکل سوم ۲۶۱

۲۳۹) شروط انتاج در شکل سوم ۲۶۴

۲۴۰) جزئیت نتیجه در شکل سوم ۲۶۶

۲۴۰-۱) یادداشت تکمیلی ۲۶۷

۲۴۱) اثبات انتاج در شکل سوم ۲۶۸

۲۴۲) تعیین جهت نتیجه در شکل سوم ۲۷۱

۲۴۲-۱) یادداشت تکمیلی ۲۷۴

۲۴۳) خطای متقدمان در تعیین جهت نتیجه Disamis ۲۷۶

۲۴۴) اثبات انتاج در Bocardo ۲۷۷

۲۴۵) ضروب منتج شکل سوم ۲۷۹

نهم: هشتم: قیاس‌های شرطی و توابع قیاس

فصل یکم: اصناف قیاس اقترانی شرطی ۲۸۳

۲۸۵ (۲۴۶) تناقض و عکس در شرطی‌ها

۳۰۱ (۲۴۷) قیاس اقترانی شرطی مرکب از متصلات

۳۰۲ (۱-۲۴۷) شکل اول

۳۰۴ (۲-۲۴۷) شکل دوم

۳۰۷ (۳-۲۴۷) شکل سوم

۳۱۲ (۴-۲۴۷) آیا از متصل غیرلزومی، قیاس شرطی ساخته می‌شود؟

۳۱۴ (۵-۲۴۷) آیا از لزومی لفظی، قیاس شرطی ساخته می‌شود؟

۳۱۵ (۶-۲۴۷) اعتراض ابهری و پاسخ طوسی

۳۱۷ (۲۴۸) قیاس اقترانی شرطی مرکب از حملی و منفصل

۳۲۳ (۲۴۹) قیاس اقترانی شرطی مرکب از حملی و متصل

۳۲۴ (۲۵۰) قیاس اقترانی شرطی مرکب از متصلات پیچیده‌تر

فصل دوم: قیاس مساوات ۳۲۵

۳۲۶ (۲۵۱) تحلیل قیاس مساوات

فصل سوم: قیاس استثنایی ۳۳۱

۳۳۳ (۲۵۲) چرا ابن سینا قیاس‌های استثنایی را شرطی می‌نامد؟

۳۳۴ (۱-۲۵۲) یادداشت تکمیلی

۳۳۵ (۲۵۳) قیاس‌های استثنایی اتصالی

۳۳۹ (۲۵۴) قیاس‌های استثنایی انفصالی

۳۴۶ (۱-۲۵۴) یادداشت تاریخی

فصل چهارم: قیاس خلف ۳۴۹

۳۵۰ (۲۵۵) تحلیل قیاس خلف

۳۵۱ (۱-۲۵۵) تحلیل برخی از منطق‌دانان پیش از ابن سینا

۳۵۵	تحلیل ابن سینا (۲-۲۵۵)
۳۵۷	تحلیل افضل‌الدین کاشانی (۳-۲۵۵)
۳۶۰	تحلیل اثیرالدین ابهری (۴-۲۵۵)
۳۶۳	تحلیل نصیرالدین طوسی (۵-۲۵۵)
۳۶۴	تحلیل قطب‌الدین شیرازی (۶-۲۵۵)
۳۶۶	اصطلاح‌شناسی قیاس خلف (۷-۲۵۵)
۳۶۷	تمایز قیاس خلف و قیاس مستقیم (۸-۲۵۵)
۳۶۸	تمایز قیاس خلف و قیاس عکس (۹-۲۵۵)
۳۶۹	نقد کارآمدی قیاس خلف و پاسخ رازی و طوسی (۱۰-۲۵۵)
۳۷۱	بازگرداندن قیاس مستقیم به قیاس خلف، و بر عکس (۲۵۶)

نهم: تحلیل معرفت‌شناسی استدلال

۳۸۳	فصل یکم: اصناف پنج‌گانه قیاس
۳۸۵	(۲۵۷) صورت‌گرایی ابن سینا در منطق
۳۸۸	(۲۵۸) درجه‌بندی معرفت‌شناختی استدلال‌ها
۳۹۲	(۲۵۹) استدلال برهانی
۳۹۳	(۲۶۰) استدلال جدلی
۳۹۵	(۲۶۱) استدلال خطابی
۳۹۶	(۲۶۲) استدلال شعری
۳۹۸	(۲۶۳) نقد تقسیم رقیب
۴۰۰	(۲۶۴) استدلال مغالطی

فصل دوم: شرایط مقدمات و نتیجه برهان

۴۰۳	(۲۶۵) پرسش‌های این فصل
۴۰۵	(۲۶۶) نقد برداشت متأخران از سخن ارسطو
۴۱۱	(۲۶۷) معنای صحیح سخن ارسطو: ضرورت معرفت‌شناختی

۴۱۴	معنای «ضروری»، «ذاتی»، «کلی»، و «اولی» در مقدمات برهان
۴۱۹	معنای «ذاتی» در نتیجه برهان
۴۲۳	فصل سوم: منطق علم (پیوندهای درونی هر دانش)
۴۲۴	۲۷۰ موضوع و مسائل علم
۴۲۷	۲۷۱ مبادی علم
۴۳۳	فصل چهارم: منطق علم (پیوندهای بیرونی دانش‌ها)
۴۳۴	۲۷۲ خویشاوندی و بیگانگی دانش‌ها
۴۳۸	۲۷۳ همبستگی دانش‌ها
۴۴۱	۲۷۴ هرم دانش
۴۴۵	فصل پنجم: برهان لمّی و برهان اتّی
۴۴۷	۲۷۵ از علّیت معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی تا برهان لمّی و اتّی
۴۴۹	۲۷۶ بررسی مثال‌های ابن‌سینا
۴۵۱	۲۷۷ اوسط در برهان، علّت یا معلول حکم است، نه اکبر
۴۵۵	فصل ششم: منطق پرسش
۴۵۷	۲۷۸ ارسطو، آغازگر منطق پرسش
۴۵۷	۲۷۹ پرسش هستی و استی
۴۵۹	۲۸۰ پرسش چیستی
۴۶۱	۲۸۱ تقدّم چیستی اسمی بر هستی بسیط
۴۶۵	۲۸۲ پرسش کدامی
۴۶۶	۲۸۳ پرسش چرایی
۴۶۸	۲۸۴ پرسش‌های چونی، چندی، کیستی، کجایی، و کی‌ای

نهج دهم: مغالطات استدلال

۴۷۳	فصل یکم: آسیب‌شناسی منطق استدلال
-----	----------------------------------

- ۴۷۷ از منطق دوبخشی تا مغالطات دوبخشی
- ۴۸۷ سوء تألیف صوری
- ۴۸۸ علت جعلی (وضع مالیس بعله علة)
- ۴۸۹ سوء تألیف مادی
- ۴۹۰ مصادره بر مطلوب
- ۴۹۲ علت جعلی و مصادره بر مطلوب: مغالطات صوری یا مادی؟
- ۴۹۴ جمع‌بندی: سه گونه مغالطه در تألیف قیاسی
- ۴۹۴ مغالطات لفظی در اجزای تألیف قیاسی
- ۴۹۵ اشتراک اسم و ممارات
- ۴۹۷ تفصیل مرکّب
- ۴۹۸ ترکیب مفصل
- ۴۹۹ مغالطات معنایی در اجزای تألیف قیاسی
- ۵۰۱ برشمارش مغالطه‌ها
- ۵۰۲ معرفت منطقی، مهارت منطقی، فضیلت منطقی

نمایه‌ها

- ۵۰۷ مقدمه
- ۵۰۹ نمایه اعلام
- ۵۱۳ نمایه موضوعی
- ۵۲۱ منابع و مأخذ

سخن ناشر

مجموعه عظیم تراث حکمت اسلامی از ظرفیت بسیار مناسب و کم نظیری برخوردار است که در صورت احیاء و تنقیح جلوه‌های خاصی از علوم را در انتظار علاقمندان و مشتاقان علم و دانش قرار می‌دهد.

انتشارات حکمت اسلامی وابسته به مجمع عالی حکمت اسلامی که از اواخر سال ۱۳۹۲ فعالیت خود را آغاز کرد، یکی از اولویت‌های جدی و اساسی خود را احیاء تراث حکمی اسلامی و تنقیح متون اصیل فلسفه اسلامی، کلام اسلامی، عرفان اسلامی، منطق و همچنین مباحث مرتبط با فلسفه‌های جدید (مضاف) قرار داده است که به لطف خدای متعال تاکنون توفیقاتی بدست آمده است.

اثر پیش رو آخرین جلد از مجموعه شرح منطق اشارات با عنوان تحلیل منطقی استدلال است که به سفارش مجمع عالی حکمت اسلامی توسط جناب آقای دکتر مهدی عظیمی تدوین گردید و از سوی انتشارات حکمت اسلامی جهت استفاده علاقه‌مندان به زیور طبع آراسته شد.

مجموعه شرح منطق اشارات در قالب سه جلد با عناوین ماهیت منطق و منطق ماهیت، تحلیل منطقی گزاره و تحلیل منطقی استدلال به قلم دکتر مهدی عظیمی و تحت

نظارت استاد بزرگوار آیت الله غلامرضا فیاضی آماده و عرضه شد که لازم می‌دانیم از مساعدت و همکاری نویسنده محترم، حجت الاسلام والمسلمین دکتر عسکری سلیمانی امیری و حجت الاسلام والمسلمین دکتر علی عباسی که در تدوین و ارزیابی این آثار اهتمام ورزیدند، سپاسگزاری نماییم.

همچنین از شورای کتاب مجمع عالی حکمت اسلامی، اساتید محترم حجج الاسلام والمسلمین آقایان حمید پارسانیا، عزالدین رضانژاد، حسن رمضانی، علی عباسی، محمد فنایی اشکوری، نجف لکزایی و حسن معلمی و نیز از آقایان مرتضی محمدی استانی، حسن محسنی، حسین وکیلی و عباس پریمی که نسبت به پیگیری امور مربوط به انتشارات، صفحه‌آرایی، نمایه‌سازی، نشر و بازاریابی کتاب حاضر نقش داشته‌اند، تقدیر و تشکر می‌شود.

امید است با الطاف خدای متعال و توجهات خاصه اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام و به‌ویژه عنایات حضرت ولی عصر علیه‌السلام انتشارات حکمت اسلامی با احیاء تراث عظیم حکمت اسلامی و نشر آثار علمی فاخر و ارزشمند، بتواند در راستای گسترش حکمت اسلامی برخاسته از مبانی اسلامی، گام بردارد. بسیار مفتخر خواهیم بود تا از دیدگاه‌های اساتید و علاقمندان به حوزه حکمت اسلامی نیز بهره‌مند شویم. ان شاء الله.

محمدباقر خراسانی
انتشارات حکمت اسلامی

مقدمه

جلدهای یکم و دوم شرح منطق اشارات که دربرگیرنده نهج‌های یکم تا ششم‌اند، به ترتیب، با عنوان‌های ماهیت منطق و منطق ماهیت (شرح نهج اول و دوم) و تحلیل منطقی گزاره (شرح نهج سوم تا ششم) در زمستان ۱۳۹۳ و زمستان ۱۳۹۴ روانه بازار نشر شدند. اینک، به خواست و یاری خداوند، جلد سوم و فرجامین این مجموعه، که مشتمل بر نهج‌های هفتم تا دهم است، با عنوان تحلیل منطقی استدلال در دسترس منطق‌پژوهان و منطق‌دوستان قرار می‌گیرد.

تحلیل منطقی ابن سینا از استدلال، همچون تحلیل منطقی او از گزاره، بر دو گونه است: (۱) تحلیل صوری و ساختاری، (۲) تحلیل مادی و محتوایی. نخست بپردازیم به تحلیل صوری. انسان‌ها در زندگی روزمره و در دانش‌های گوناگون با استدلال سروکار دارند: استدلال‌های ریاضی، علمی، فلسفی، و... پس منطق تنها دانشی نیست که با استدلال سروکار دارد. اما نوع پرداختن منطق به استدلال با همه دانش‌های دیگر تفاوتی اساسی دارد. ریاضیات به استدلال‌های ریاضی، علم به استدلال‌های علمی، و فلسفه به استدلال‌های فلسفی می‌پردازد؛ ولی این تنها منطق است که به مطلق استدلال می‌پردازد. ریاضیات می‌گوید: چون این عدد زوج است، و هر عدد زوجی مربع‌اش زوج است، پس این عدد مربع‌اش زوج است. علم می‌گوید: چون این مایع آب است، و آب در ۱۰۰ درجه می‌جوشد، پس این مایع در ۱۰۰

درجه می‌جوشد. فلسفه می‌گوید: چون خدا بسیط است، و بسیط همه چیز است، پس خدا همه چیز است. اما منطق می‌گوید که همه این استدلال‌ها، با چشم‌پوشی از درون‌مایه‌شان، ساختار مشترکی دارند:

چون الف ب است، و ب ج است، پس الف ج است.

این همان صورت استدلال است؛ و تحلیل صوری استدلال یعنی تحلیل ساختارهای مشترک در پس استدلال‌هایی که در بافتارهای گوناگون دانش و اندیشه انسانی به‌کار می‌روند. منطق‌دانان در طول تاریخ این ساخت و صورت را به دو شیوه تنسيق کرده‌اند؛ نخست اینکه:

اگر الف ب است،

و هر ب ج است،

آنگاه الف ج است.

و دوم اینکه:

الف ب است،

هر ب ج است،

بنابراین، الف ج است.

اولی یک شرطی منطقاً صادق است،^۱ و دومی یک استنتاج منطقاً درست.^۲ ارسطو در نظریه قیاس، دستگاهی اصل موضوعی را بنیاد می‌نهد برای بررسی اصناف شرطی منطقاً صادقی که مقدم آن ترکیب عطفی دو گزاره محصور با یک حد متکرر، و تالی آن گزاره حملی دیگری مرکب از حدهای نامتکرر در مقدم است. او این دستگاه را با افزودن جهات گسترش می‌دهد، و پاره‌ای از استنتاج‌های شرطی را هم بازمی‌شناسد، ولی هیچ‌گاه به تکمیل منطق شرطیات توفیق نمی‌یابد.

ابن سینا، اما، چنان‌که خواهیم گفت، تنسيق دوم را برمی‌گزیند؛ و شاید به پیروی از همو

1. logically true

2. logically valid

بوده است که منطق دانان سده‌های میانه نیز نظریه قیاس ارسطویی را در قالب دستگاهی از قواعد استنتاج عرضه کرده‌اند. ابن‌سینا، افزون بر این، در شفاء به بسط و تکمیل منطق شرطیات نیز همت می‌گمارد. ولی در اشارات تنها به ذکر مهم‌ترین بخش‌های این منطق بسنده می‌کند.

و اما تحلیل مادی و محتوایی استدلال چیست؟ مواد استدلال‌ها محتوای گزاره‌ای مقدمات آنها هستند. پیش از این، در نهج ششم گفتیم که با تحلیلی معرفت‌شناختی می‌توان گزاره‌ها را از حیث تعلق باور، صدق، و توجیه به محتوایشان، از قوی به ضعیف درجه‌بندی کرد و طیفی از گزاره‌ها را به دست آورد که در یک سر آن اولیات قرار دارند. گزاره‌های صادق خودموجهی که باور به آنها تنها بر خرد ناب مبتنی است؛ و در سر دیگر آن مخیلات قرار دارند، که حتی لزوماً متعلق باور نیستند، چه رسد به اینکه لزوماً صدق و توجیه داشته باشند.^۱ حال، از این منظر، استدلال‌های معتبری که مقدمات قوی‌تری دارند نتایج قوی‌تری به بار خواهند آورد. مثلاً استدلال معتبری که از اولیات ساخته شده است، از منظر معرفت‌شناختی، نتیجه‌ای قوی‌تر از استدلال معتبر دیگری می‌دهد که بر پایه مشهورات پی‌ریزی شده است. بنابراین، تحلیل مادی و محتوایی استدلال یعنی تحلیل معرفت‌شناختی آن از حیث مقدمات، ساختار، و نتیجه، بر اساس سه معیار باور، صدق، و توجیه. پرداختن ابن‌سینا به این‌گونه از تحلیل نشان می‌دهد که نگاه وی به منطق صرفاً صوری نیست، بلکه منظر معرفت‌شناختی نیرومندی در نگاه او دیده می‌شود. منطق برای او صرفاً دانش ساخت‌های منطقاً صادق یا درست نیست، بلکه دستگاه گسترش شناخت و ابزار توسعه معرفت است.

ابن‌سینا، بر این اساس، به پیروی از ارسطو، به درجه‌بندی معرفت‌شناختی استدلال‌ها می‌پردازد و آنها در پنج رده می‌گنجاند: قیاس برهانی، قیاس جدلی، قیاس خطایی، قیاس شعری، قیاس مغالطی. از بیان طوسی در شرح اشارات برمی‌آید که هر یک از این پنج صنف

۱. عظیمی، تحلیل منطقی گزاره، ص ۴۴۴-۴۴۷.

را، همخوان با نظریه علت‌های چهارگانه ارسطو، از چهار حیث می‌توان بررسی کرد: ماده، صورت، غایت، و فاعل. فاعل استدلال و قیاس همواره نفس ناطقه است و، از همین روی، طوسی درباره آن سخنی نگفته است. پس می‌ماند سه علت دیگر. هر یک از این سه علت را در هر کدام از این پنج استدلال می‌توان بر پایه سه مؤلفه معرفت، یعنی باور، صدق، و توجیه ارزیابی کرد. مواد استدلال (مقدمات) یا مشروط به باورند یا لابشرط از باور، یا بشرط لا از باور؛ و به همین سان در رابطه با صدق و توجیه. صورت (ساخت منطقی استدلال) نیز یا مشروط است به توجیه نتیجه، یا لابشرط است، یا بشرط لا. و غایت (نتیجه) هم یا مشروط است به باور، یا لابشرط است از باور، یا بشرط لا از باور؛ و به همین سان در رابطه با صدق و توجیه. برآیند این بررسی را در جدول زیر می‌توان دید:

	باور	صدق	توجیه
برهان	ماده	مشروط	مشروط
	صورت	—	مشروط
	غایت	مشروط	مشروط
جدل	ماده	لابشرط	مشروط
	صورت	—	لابشرط
	غایت	لابشرط	لابشرط
خطابه	ماده	بشرط لا	لابشرط
	صورت	—	لابشرط
	غایت	بشرط لا	لابشرط
شعر	ماده	لابشرط	لابشرط
	صورت	—	لابشرط
	غایت	لابشرط	لابشرط
مغالطه	ماده	لابشرط	بشرط لا
	صورت	—	بشرط لا
	غایت	لابشرط	بشرط لا

این جدول به خوبی نشان می‌دهد که در مقام توسعه معرفت آنچه مؤلفه‌های سه‌گانه در معرفت حاصل از استدلال را ضمانت می‌کند برهان است. از همین رو، ابن‌سینا در اشارات تنها به برهان می‌پردازد؛ آن هم، به دلیلی که خواهیم گفت، بسیار کوتاه و گذرا.

منطق بیرونی و درونی علم، منطق پرسش، و آسیب‌شناسی منطق استدلال از دیگر موضوعاتی‌اند که ابن‌سینا در این بخش از اشارات به آنها می‌پردازد. تحلیل هر یک از این موضوعات را به تفصیل در متن آورده‌ام و در مقدمه از تکرار آن پرهیز می‌کنم.

در این جلد نیز، همانند جلدهای پیشین، متن اعراب‌گذاری شده هر یک از فصول منطق اشارات را همراه با برگردانی دقیق آورده‌ام. متن عربی و برگردان پارسی را به منظور آسان‌سازی کار مقایسه، شماره‌بندی، و سپس بدنه اصلی هر فصل را بر پایه همین شماره‌ها بخش‌بندی کرده، و تحریر شرح طوسی (و گاه، شرح رازی)، و همچنین یادداشت‌های خود را در شماره‌های فرعی گنجانده‌ام. این کار از یک سو ارجاع را آسان می‌سازد و از سوی دیگر خواننده بر پایه آن می‌تواند دریافت که هر بخش از فصل هم‌خوان با کدام پاره از متن است.

در بسیاری از فصل‌ها پس از تحریر شرح طوسی، یادداشت‌هایی را افزوده‌ام که در پنج دسته جای می‌گیرند: (۱) یادداشت‌های توضیحی، که در آنها پاره‌ای از نکته‌های ضروری را با تفصیل بیش‌تری توضیح داده‌ام؛ (۲) یادداشت‌های تکمیلی، که در آنها برخی از کاستی‌های شرح را جبران کرده و نکته‌هایی را که از دید شارح پوشیده مانده‌اند افزوده‌ام؛ (۳) یادداشت‌های تاریخی، که در آنها به پیشینه و پسینه برخی از دیدگاه‌های منطقی و دگردیسی تاریخی آنها اشاره کرده‌ام؛ (۴) یادداشت‌های تطبیقی، که در آنها به مقایسه و تطبیق میان آرای طوسی و رازی، یا منطق سینوی و جدید پرداخته‌ام؛ (۵) یادداشت‌های انتقادی، که در آنها پاره‌هایی از متن، و یا بخش‌هایی از شرح را به نقد کشیده‌ام. نیز، اگرچه دغدغه ویراست متن نداشته‌ام، در جاهایی که خطای عبارت برایم محرز شده است، تصحیح‌اش را فرونگذاشته‌ام.

در پایان، بر خود بایسته می‌دانم که از اولیای مجمع عالی حکمت اسلامی، به‌ویژه استاد

گرنقدر حضرت آیت‌الله غلامرضا فیاضی، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر علی عباسی، جناب آقای محمدباقر خراسانی، و ارزیاب محترم و نکته‌سنج کتاب، و همه عزیزانی که در چاپ و نشر این اثر نقش داشته‌اند سپاس بگزارم. نیز سپاسگزار خوانندگانی خواهم بود که نقدها و نظرهای خود را از طریق رایانامه برایم بفرستند.

شرح منطق اشارات برای من، به‌راستی، اودیسه‌ای منطقی بود: فرصت بی‌بدیل فراگرفتن و آموختن، با شیخ و خواجه و امام درآمیختن، به اندیشه و گفتار ایشان درآویختن، به اندازه بضاعت خویش تیغ نقد بر نظر آنان برآمیختن، به قدر توان خود سره را از ناسره بیختن، و با رنجی لذت‌ناک از سرپای ذهن عرق ریختن!

باری، بگذارید تا مقدمه جلد سوم را، که پایان‌بخش مجموعه سه‌جلدی شرح منطق اشارات است، با جمله‌ای از نیکلاس رشر، منطق‌پژوه برجسته معاصر، که مطالعات پیشگامانه ارزشمندی درباره منطق دوره اسلامی، به‌طور عام، و منطق ابن‌سینا، به‌طور خاص، داشته است، به فرجام برم.

*"To the future historian of Arabic logic we say:
When you think of the imperfections of our work,
recall that it has—despite them all—helped to
ease your path."*¹

«به تاریخ‌نگار منطق عربی (منطق دوره اسلامی) در آینده، می‌گوییم:

هنگامی که به کاستی‌های کار ما می‌اندیشی، به یاد آر که این کار

— به‌رغم همه کاستی‌ها — به هموارساختن راهت یاری رسانده است.»

— ایدون باد!

مهدی عظیمی

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران